

UOT:82.(091)

**XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA ERKƏN REALİZMİN  
İLK ƏLAMƏTLƏRİ**

**Əlizadə Fidan Nadir qızı**  
**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**  
**Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**  
**ORCID: 0000000204280762**

**Xülasə:** XVIII əsr əski ilə yeninin qovuşma və ayrılma nöqtəsidir: bu yüzillikdə bir tərəfdən əsrlərdən bəri davam edib gələn ənənəvi mövzu və motivlər davam etdirilir, digər tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, yaranmaqda olan yeni mənəvi-estetik dəyərlər ədəbiyyatın mövzusuna çevrilirdi. Sözügedən yüzillikdə ədəbiyyatın hər iki istiqaməti qarşılıqlı təsir və zənginləşmə şəraitində yanaşı addımlayırdı. Ədəbi mühitdə qarşısızalmaz axınla irəliləyən bu proses əruz vəznini ilə heca vəzninin işləklik yerinin dəyişməsi ilə ədəbi dilin xəlqiləşməsinə (oxu: milliləşməsinə) doğru gedirdi. Milliləşmə meylinin güclənməsi xalq poeziyası janrı olan hecanın ədəbi prosesdə üstünlüyü əla alması və əruzunu “sıxışdırmağa” başlaması ilə daha da güclənirdi. Məqalədə XVIII əsr ədəbiyyatında gedən bu proseslər bədii örnəklər üzərində təhlil edilir. Araşdırma zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik metoddan və tarixi-müqayisəli tədqiqat üsulundan istifadə edilmişdir.

**Açar sözlər:** əruz vəznini, heca şeir ölçüsü, ənənə, yeni ideya və meyillər, lirik şeirlər

**Ключевые слова:** стихосложение аруз, слоговой принцип стихосложения, традиция, новые идеи и тенденции, лирические стихотворения.

**Key words:** metrical versification of aruz, syllabic principle of syllabic versification, tradition, new ideas and trends, lyric poems.

**Giriş.** XVIII əsr lirikasında klassik divan şeirinə meyil hələ də güclü idi və müraciət olunan mövzularla yanaşı, poetik fiqurların, təsvir və ifadə vasitələrinin, müqayisə və qarşılaşdırma obyektlərinin, simvollaşmış obrazların, leksikanın seçilməsində də özünü göstərirdi. Təbii olaraq divan şeiri ənənəsinin: mövzu və poetikasının təsiri daha çox klassik şeir janrlarında, əruz vəznində yazılan əsərlərdə özünü büruzə verirdi.

**Əsas hissə.** Bu hal XVIII əsrdə erkən realizmin ən yüksək və təsirli səsi olan Vaqif poeziyasından da yan keçməmişdir. Məsələn:

*Gedəli zülfün əlimdən, niçü tabə düşmüşəm,*

*Dönmüşəm bir muyə, çox halı pərişan ağlaram.* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 389)

Şeirdə vəznin tələbi ilə ərəb-fars mənşəli sözlər işlənsə də, cümlənin əsas qrammatik yükünü daşıyan xəbərlər milli dilə məxsus sözlərdən seçildiyi və əcnəbi leksik vahidlər də artıq “özününküləşdirilmiş” fondan götürüldüyü üçün şeirin dili tədricən qəlizlikdən uzaqlaşdı. Sözügedən yüzillikdə ədəbi mühitdə qarşısızalmaz axınla irəliləyən bu proses əruz vəznini ilə heca vəzninin işləklik yerinin dəyişməsi ilə ədəbi dilin xəlqiləşməsinə (oxu: milliləşməsinə) doğru gedirdi. Əmin Abid Vaqif yaradıcılığı timsalında heca vəzninin inkişaf dinamikasını dəyərləndirir: “Bizim ədəbi sahəmizdə on birli hecanın on yeddi və on səkkizinci əsrlərdə çox məqbul olması Xətai ilə başlayan və Kərəmlə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi dolayısı ilə - Xətai və Kərəmdən çox fərqli və bişkindir” (Abid, 2016: 165). Vəznin dəyişməsilə şeirin məzmunu və dilində nəzərəçarpancaq fərqi yaranması problemlə bu və ya digər münasibətlə məşğul olmuş tədqiqatçıların diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Məsələn, Əlabbas Müznib Vaqifin əruz vəznində yazdığı şeirləri məzmun və qəlibləşmiş sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə

görə tənqid etsə də, Salman Mümtaz kimi, heca vəznindəki poeziyasının xəlqi ruhunu, dilinin sadəlik və gözəlliyini yüksək dəyərləndirmişdir (Müzni, 2011).

Ədəbiyyatımızda gedən bu dəyişmələri “erkən realizmin proloqu” adlandıran akademik İsa Həbibbəyli yazır ki: “XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznində yazılmış şeir əruz vəznli poeziyanı arxada qoymuşdur. Bu, Azərbaycan poeziyasında əruz epoxasının ilkin süqut dövrü idi” (Həbibbəyli, 2019: 224). Ədəbi meydanda yaranmış bu boşluqdan istifadə edərək hakimiyyəti ələ alan heca vəzni milli şeir poetikası ilə bağlı olduğu üçün, yəni heca və səs uyumu texnikası, alliterasiya üzərində qurulan Türk şeirinin dogma ölçüsü olduğu üçün ona qayıdış milliyə, özə qayıdış kimi əlamətdar hadisə sayılmalıdır. XVIII əsr lirikasında bu baxımdan Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vədadi, Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Təsir Təbrizi, Nəbi, Mələli, Arif Təbrizi, Arif Şirvani kimi şairlərin yaradıcılığı səciyyəvidir. Mövzumuzun əhatə dairəsi üslub ayrı-seçiliyi qoymadan bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan lirikasını ehtiva etdiyi üçün bu siyahıda, təbii ki, xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmış Xəstə Qasım və Aşıq Valeh də tam haqqı ilə yer almalıdır. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında baş verənləri ümumi şəkildə dəyərləndirsək nələri görürük?! Mövzu dəyişir, leksika dəyişir, ifadə tərzı və obrazlar sistemi dəyişir, kriteriyalar dəyişir, şeirin estetikası dəyişir, obyektlərə münasibət dəyişir, rəmzlərin mənalandırılması dəyişir, bütün dövrlərdə lirik şeirin qəhrəmanları olan aşıq və məşuqənin xarakterləri, davranışları belə dəyişir...

Klassik divan şeirində sevgilinin obrazı əsasən qeyri-müəyyən müraciət formaları ilə (dilbər, mələk, huri, sevgili, yar və s.) yaradılır. Burada aktiv (dinamik) tərəf aşığıdır: yarı görmək üçün onun kuyinə gedir, eşqindən səhralara düşür, sevgilisinin rəsmiini dağlara, qayalara çəkir... Məşuqə isə “qalın pərdə arxasında” qalır. O, “yoxluğu” (ortalıqda görünməməsi), susqunluğu ilə aşıqinə əzab verən statik bir obrazdır. Divan şeirində sevgili adətən kəlmə də kəsmir. Ona olan müraciətlər qəlib olduğu kimi, münasibət, çağırış və nidalar da bir-birinə bənzəyir. “Onlarla, yüzlərlə şeir” (Araz Dadaşzadə) üçün hakim və səciyyəvi olan bu tərz və mizac XVIII əsrdən canlanmağa, realist çalar kəsb etməyə başlayır: bu yüzillikdə sevgili artıq görüşə gəlir, süslənir, yerışı, duruşu, ən başlıcası isə ixtilatı (sözü-söhbəti), zarafatları (ixtilatı şirin, sözü məzəli) ilə aşıqin gözünü və könlünü oxşayır, konkret xüsusi isimlərlə xatırlanır. Molla Pənah Vəqifin “*Adını demirəm, eldən ayıbdı, Filankəsin qızı filan oynasın*” kimi misralarında da milli mentalitetdən irəli gələn adçəkməzlik zamanla “Zeynəb”, “Fatimə”, “Yetər” kimi adlarla konkretləşir. Növbəti əsrdə Aşıq Ələsgər yaradıcılığında isə bu tendensiyanın daha da inkişafını görürük. Tarixilik bütün dövrlərdə Şərq ədəbiyyatının əsas cizgilərindən olmuşdur. Prof. Qafar Kəndli yazır ki, “*Seyid Əhməd Kəsrəvi Qətran Təbrizinin yaşadığı illərin tarixini başlıca olaraq şairin tarixi qəsidələrinə əsasən yazmışdır*” (Kəndli, 1984: 260). XVIII əsr şeirində də real əsasları olan, xalq həyatı ilə bağlı, xüsusilə dövrün tarixi proseslərini əks etdirən, lakin təkə əks etdirməklə qalmayıb, həm də baş verənlərə münasibətin ifadə olunduğu şeirlər ortaya çıxır, tarixi mənzumələr yaradılır.

*Çünkü oldu varid ol dəm ləşkəri-nüsrətşüar,  
To əman iqbalı-banüsrət qərini-bəxtiyar,  
Qıldılar mərdanəvəş təhvili-tiği-abidar,  
Çıxdı xurşidi-səadət əncüm oldu tarimar,  
Ləfzi-Bismillah oxundu firqeyi-şeytan üçün.* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 216)

Dosent Təhminə Bədəlova XVIII əsrdə yazılmış tarixi mənzumələrdə dövrün hadisələrinin əksindən danışarkən yuxarıdakı şeir haqqında yazır: “*o (Şakir – F.Ə.), inanır ki, şah bütün bunlardan xəbərdar olsa, bu zülmün qarşısını alacaq. Hətta Sam Mirzə üsyanının qarşısını almağa gələn Nadir şahın vəsfində şairin işlətdiyi təşbehlər onun şaha münasibətini*

*göstərən məqamlardır”* (Bədəlova, 2013: 21). Ölkənin siyasi tarixində baş verən hadisələr ədəbiyyatın yeni istiqamət almasında başlıca amil olmaqla yanaşı, həmin olayların ədəbi nümunələrdə bədii əksi də XVIII əsr lirikasının mühüm xüsusiyyətlərindəndir. XVIII əsrdə tarixi hadisələrin əksi ilə bərabər, mənzum ərizələrin də ilk nümunələrinin meydana çıxması yüzilliyin spesifik ədəbi hadisələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. XVIII əsr şeirində lirik qəhrəmanlarla yanaşı, real tarixi şəxsiyyətlər də, başqa sözlə desək, şairlərin müasirləri də yer alır. Məsələn, Vaqif yazırdı:

*Bu Qarabağ içrə çox çıxdım tələb meydanına,  
Müşkül oldu çünki yol bulmaq anın imkanına,  
Eylədim bu müşküllü izhar **Şirvan xanına**...* (Qarabaği, 1999: 39-40)

Məlumdur ki, rəmzlər, simvollar, sətirləti mənalər üzərində qurulan divan şeirində məkan, şəhər adlarının da xüsusi anlamları vardır. XVIII əsrdən isə vəziyyət dəyişir: artıq şeirdə konkret toponimlər, şairlərin bilavasitə “ayaq basdıqları” məkanların adları işlənməyə və real yerləri bildirməyə başlayır.

*Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,  
Ayaq üstədən **Qazağa** bir gedib, gördüm vətən, gəldim.  
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari-**Qarabağa**,  
Sənin olsun, əzizim, böylə məlumun ki, mən gəldim.* (Vaqif, 2004: 161)

Vaqif eyni zamanda doğulduğu kəndin – Salahlının da adını şeirlərində xüsusi olaraq qeyd edir:

*Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdi **Salahlıya**  
Səlah bilməm nədir yanında yarı-canfəza yoxdur.  
Şəkərləblər olurlarmış əzəldən **Sarıqamışda**,  
Gəlib şimdi sorağın sordum onlardan səda yoxdur.* (Vaqif, 2004: 164)

Nizami Cəfərov bu hadisəni – toponimlərdən istifadəni “Vaqifin demokratizmi” kimi dəyərləndirir (Cəfərov, 2017: 133). Şair “Ələ düşməz” rədifli şeirində dogma yurdları - Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan şəhərlərin adlarını çəkir:

*Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də müsəlman  
Tövrət ilə Incil, Zəbur, ayəti-Quran,  
**Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəl, cümlə Trabzon,**  
**Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı Sifahan,**  
Yüz seyr oluna külli-**Dağıstan** ələ düşməz.* (Vaqif, 2004: 172)

Vaqif klassik ənənəyə sadıq qalaraq həm Şərqi müxtəlif məşhur şəhərlərinin, həm də xanlıqlar dövrü Azərbaycan toponimlərinin adlarını qeyd edir.

Yalnız Vaqif yaradıcılığında deyil, onun müasirlərinin də bədii nümunələrində Azərbaycanın dilbər guşələrinin adlarının çəkilməsi XVIII əsr lirikası üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. XVIII əsr şairlərinin əsərlərində Azərbaycanın müxtəlif tayfa və oymaqlarının da adlarına rast gəlirik. Məsələn, Lütfi Şirvani qəzəllərindən birində Kəngərli oymağından bəhs edir:

*Eşitsin əhli-ələm bu səbanın kimdi cananı,  
Həsən Şəhbaz adlıdır, özü **Kəngərli** oymağı.* (Qarabaği, 1999: 141)

Aşıq şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması və yazılı ədəbiyyata təsirinin artması, klassik üslubda yazan şairlərin aşıq şeiri janrlarına müraciət etməsi XVIII əsrdə folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezi üçün əlverişli şərait yaradırdı (Nəbiyev, 2004: 37-38). Aşıq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsirinin əyani nümunəsi də məhz Vaqif yaradıcılığıdır. Folklorşünas alim Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır ki: “*Şifahi və yazılı poeziyamızda heca vəznli şeiri kamilləşdirən, ərsəyə çatdıran və onun yüksək inkişafını təmin edən Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı üzərində Xəstə Qasımın müsbət təsiri vardır*” (Pirsultanlı, 2013: 219). Xəstə

Qasım aşiq ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri kimi, yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında bir körpü rolunu oynamışdır. Həqiqətən poeziyanın hər iki qolunun təmsilçilərinin aşiq şeiri üslubunda yazdığı örnəkləri bir-birindən seçmək olduqca çətindir. XVIII əsrin məşhur aşıqlarından olan Aşiq Valehlə (Kərbəlayı Səfi) Vaqif yaradıcılığından verilən aşağıdakı örnəklərdə də bunu görürük:

*Valeh deyər ikinizə mən qurban,  
Yolunuzda mən qoymuşam başla can,  
Əyləməyin bu qəribi bağrı qan,  
Sizdən ötrü çeşmi-giryan məndədi.* (Seçmə aşiq şeirlər, 2011: 58)

Qız ilə gəlinin bəhsini təsvir edən bu şeirlə Vaqif yaradıcılığında da qarşılaşırıq və Qarabağ aşiq mühitinin nümayəndəsi olan Aşiq Valehin ondan, yoxsa əksinə təsirləndiyini söyləmək çətin olsa da, Vaqif ədəbi məktəbinin həm də aşıqlar üzərində qüvvətli təsiri olduğunu qeyd etməliyik:

*Səhər-səhər həsrət iləm gəzirdim,  
Cüt qoşa nar gördüm iki sinədə.  
Birisi qız idi, birisi gəlin,  
Can qurban eylərəm ikisinə də.* (Vaqif, 2004: 116)

XVIII əsrə qədər ədəbiyyatın iki qolu bu dərəcədə bir-birinə yaxınlaşmamışdı. Bu baxımdan XVIII əsrin məşhur şairi Molla Vəli Vidadinin bayatı yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Professor Məhərrəm Qasımlı hər iki sənətkarın el şairləri kimi tanındıqlarını vurğulayır: “Əslində on səkkizinci yüzillikdə Vaqif və Vidadi də Gəncəbasar mühitinə (Qazax) məxsus el şairliyindən qalxaraq yazılı ədəbiyyata bağlanmışlar. Aşıqlar arasında “Vaqif” dastanının və “Vaqifi” saz havasının, habelə Vidadi və Vaqif şeirlərinin geniş yayılması da onların Gəncəbasar mühiti ilə el şairi kimi birbaşa əlaqəsini təsdiqləyir” (Qasımlı, 2011: 233). Akademik Həmid Araslı XVIII əsr aşıqları Həmrah Hüseyni, Saili, Ürfani, Zabit, Xurşid və Səyyad kimi aşıqların əslində Vaqif ədəbi məktəbinin davamçıları olduğunu yazır (Araslı, 1956: 216). XVIII əsr lirikasının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də dini mövzulardan uzaqlaşma, təriqlə bağlılıqdan qopma, real dünyaya yönəlmə idi. Əvvəlki dövrlərdə qələmə alınan klassik şeirlərdə məzmun baxımından dini-təsəvvüfi mövzulara müraciət daha çox diqqəti cəlb edirdisə və dini motivlər şeirin məzmun səciyyəsinə müəyyənləşdirirdisə, XVIII əsrdə real həyata, gözəlliyə, estetik dəyərlərə, tarixi hadisələrə müraciət lirikada leytmotiv təşkil edir. Artıq Kəbə, Məkkə kimi dini məkanların adlarının çəkilməsi, yaxud Yusif peyğəmbərlə bağlı məqamlara təlmihlər sırf dini mahiyyət daşıyır, daha çox gözəllik və məhəbbət estetikasının ifadəsinə xidmət edirdi. XVIII əsr lirikasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də realist çalarlarla insan gözəlliyinin təsviridir. Klassik divan şeirində qadına olan sevgi ilahi eşqin başlanğıcındakı subyektə olan eşqi təmsil edirdi. XVIII əsr şeirində isə qadın təsvirlərində bir dönüş baş verir, qadının sanki canlı tablosu yaradılır və onun zahiri görkəminin incəliyinə, gözəlliyinin ayrı-ayrı detallarına aid misralar qələmə alınır. Hətta qoşmanın gözəlləmə adlanan ayrıca şəkli də meydana gəlir. Gerçək gözəllik Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı başda olmaqla, XVIII əsr lirikasının başlıca predmetinə çevrilir. Araz Dadaşzadəyə görə, “XVIII əsr Azərbaycan şeirinin, xüsusən də Molla Pənah Vaqifin tərənnüm etdiyi el gözəlləri klassik poeziyadakı Leylilərin, Şirinlərin deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Burla Xatunların, Banu Çiçəklərin yeni tarixi şəraitdəki davamçıları olub, yazılı ədəbiyyatda meydana çıxmış yeni tipli obrazlar idilər” (Dadaşzadə, 2017: 225). XVIII əsr lirikasının qadın qəhrəmanları hər hansı məchul sevgili deyil, real görkəmi və səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edən obrazlardır. Bu qadınlar el arasında, toyda, bulaq başında şairin qarşısına çıxan gerçək insanlardır.

*Xublar arığından yarımqa olmaz,*



*İgidin həmdəmi gərək çağ ola.*

*Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,*

*Zülfü siyah, var əndamı ağ ola.* (Vaqif, 2004: 14)

Lakin Vaqifin gözəllik və yar anlayışı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları arasında, təbii ki, böyük fərqlər də vardır. Əgər Bamsı Beyrək öz yarını qəhrəmanlıq kontekstində görürdüsə (burada şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlıq dastanı olmasının da təsiri vardır), Vaqif ona sırf gözəllik obyektini kimi yanaşır:

*Səhər dura sürmə çəkə gözüünə,*

*Birçəklərin həlqə qoya üzüünə,*

*Cilvələmə, sığal verə özüünə,*

*İşi, gücü gülüb-oynamaq ola.* (Vaqif, 2004: 14)

XVIII əsr lirikasında gözəllik və gerçəklik müxtəlif baxımdan diqqəti cəlb edir. Gözəlləmələrdə, adətən, qadın gözəllikləri bütün real görüntüsü ilə təsvir edilir. Sanki rəssam fırçası ilə çəkilmiş portret rəsmdəki kimi qadının bütün üz cizgiləri, qaş, gözü, kirpiyi, birçəyi, saç, yanağı, dodağı, buxağı, boynu, qoynu, gərdəni və s. özünəməxsus rənglərlə - epitetlərlə təsvir edilir. Bu üzlər klassik şeirdə də işlənir və hər biri özünəməxsus mənə kəsb edirdi. XVIII əsr şeirində məhz bu mənalandırmalar, üzdəki üzlərin ifadə etdiyi rəmzi anamlar sanki unudulur. Məsələn, təsəvvüflə iç-içə olan divan şeirində gözün məcazi mənalara (şəhlə göz, süzgün göz, qızarmış göz və s. hər birinin ayrıca anlamı vardır) əsas idisə, Vaqif gözəlin sürməli gözələrinin təsvirini verməklə kifayətlənir. Adətən, bu cür gözəlləmələrdə şair ilkin realizmin əlamətlərini göstərən poetik fiqurlara müraciət edir. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında gözəlliyin bütün parametrlərinin dəqiq koordinatları verilir: o hər kəsi gözəl hesab etməyərək gülər üzün, şirin sözün, xoş qılığın da vacib şərtlər olduğunu vurğulayır. Bir çox hallarda gözəllərin yaşları da bəllidir: şairin gözəllik yaşının sərhədi, adətən, iyirmi yaşa qədərdir.

*Öyünməsin kimsə, gözələm, deyib*

*Ayrı təhər olur halı gözəlin.*

*Güləş üzlü, şirin sözlü xoşqılıq,*

*Ləblərindən axar balı gözəlin.* (Vaqif, 2004: 77)

Gözəlliyin bu cür dəqiq təqdimatında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də onun zahiri və daxili xüsusiyyətlərinin bir-birini tamamlamasıdır. Şairə görə gözəl əli xınalı, sürməli, işvəli, qəmzəli bir xanım olmalıdır.

*Yumrola buxağı, gen ola üzü,*

*Çox dərmdəndə ola, dərmdə bilə özü,*

*Gündə sürmələmə məstanə gözü,*

*Əli ola al hənəli gözəlin.* (Vaqif, 2004: 77)

Vaqif şeirləri vasitəsilə XVIII əsr etnoqrafiyası haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Bir çox şeirlərində qadınların yaşmaq bağladığı, hansı geyimləri geyindikləri, istifadə etdikləri bəzək və zinət əşyaları, parçaların növləri, istifadə olunan kosmetik vasitələrin adları, necə bəzənib-düzəndikləri haqqında geniş məlumat almaq mümkündür:

*Mən xud deyiləm bədnəzər, ey gözləri şəhlə,*

*Məndən üzünü yaşırısan sən elə bica.*

*Qoysan, eləyim üzünə doyunca tamaşa,*

*Öldürdün axır, məndə ki, can qalmadı əsla,*

*Daxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?*

*Bəsdür bu dayanmaq!* (Vaqif, 2004: 207)

Qeyd edək ki, Vaqif poeziyasında qadın mövzusu aparıcı olsa da, onlar sadəcə gözəllik obyektini kimi təqdim olunurlar. Qadının ailə həyatında problemləri, təhsili, sosial

problemləri və s. məsələlər XVIII əsr lirikasından uzaqdır. Bu problemlər bir əsr sonra ədəbiyyatın mövzusunə çevrilir, XVIII əsr poeziyasında isə qadın gözəlliyi, sadəcə, əvvəlki mücərrəd təsəvvüfi mahiyyətindən uzaqlaşdırılmışdır.

XVIII əsrin görkəmli şairi Molla Pənah Vədadi öz yaradıcılıq istiqamətində Vəqifdən tamamilə fərqlənsə də, onun da poeziyasında həmin yüzilliyin estetikasına uyğun nümunələr mövcuddur:

*Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,*

*Siyah telli bir sonanın ucundan.*

*Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır*

*Hər nə ki çəkmişəm onun ucundan.* (Vədadi, 2004: 28)

Vədadi qəzəl janrında da gözəlin təsvirini verir və bu zaman sanki ənənə ilə yeniliyi sintez edərək gözəlin özünəməxsus portretini yaradır:

*Bir pəripeykər, mələkru, cismi nazik, simvəş,*

*Qaməti sərvü sənubər, hüsnı-taban xandadır?*

*Ağzı püstə, dişləri düz, dili şəkər, ləbi bal,*

*Xali hindu, çeşmi cadu, tiri-müjgan xandadır?* (Vədadi, 2004: 49)

Öz həmərlərinə nisbətən Füzuli ədəbi məktəbinə daha çox bağlı olan Məhcur Şirvaninin də gözəlin vəsfinə həsr olunmuş şeirlərinin dilinin sadəliyi diqqətəlayiq hadisədir:

*Ey yanağı gül, xəti növrəstə, qurban olduğum,*

*Dişləri inci, dəhanı püstə, qurban olduğum,*

*Gərdəni mina, ləbi mül-məstə, qurban olduğum,*

*Yaşmağı gülgün, dəhanı püstə, qurban olduğum,*

*Nazənin rəftar, qəddi bəstə, qurban olduğum.* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005: 223)

Aşağıdakı şeirdə isə Məhcur gözəllə real görüşünün təsvirini verir və sevdiyi həmdəmini çeşidli bənzətmələrlə vəsf edir:

*Mərhəbə, bir nazənin dildar gəlmiş yenidən,*

***Tubə-qamət, sərvı-xoşrəftar*** gəlmiş yenidən,

*Bülbülün zar etməyə gülzar gəlmiş yenidən,*

***Xuyi-xislət, həm pəri-peykar*** gəlmiş yenidən,

***Mülki-hüsnün*** taxtına sərdar gəlmiş yenidən. (Yusifli, 2013: 247)

Ağa Məsih Şirvani də Vəqifə bir tərzdə gözəlin bütün zahiri gözəlliklərini təsvir edir. Ancaq onun kimi klassik üslubda yazan şairlərin bu cür gözəlləmələrində ənənədən gələn təsvirlərə də rast gəlinir:

*Üzü güldü, **bərqi-gül** tək yanağı alü tər,*

*Burnu zanbaq qönçəsi manənd, kuçikətrivər,*

*Həm zənəxdanları**çahi-Yusif-i-əhli-nəzər,***

*Ləbləri həmvar, nazik, ləli dürdən bəhrəvər,*

*Ağzı eyni **püsteyi-xəndan** kimi guya gərək.* (Şirvanın üç şairi, 1976: 41)

Göründüyü kimi, Ağa Məsih Şirvani gözəlin simasının təsvirində klassik qəliblərdən, geyiminin təsvirində isə daha real cizgilərdən istifadə edir. Bunun səbəbi isə klassik ənənədə gözəlin zahiri geyiminin təsviri ilə bağlı nümunələrin olmamasıdır, söyləsək, yanılmarıq. Gözəlin yeni tərzdə təsviri isə XVIII əsrin üslubuna uyğun olaraq daha çox xəlqi və real ifadələrlə səciyyələnir.

**Nəticə.** Beləliklə, XVIII əsr lirikasında dövrün ictimai-siyasi hadisələrin əksi, şairlərin müasirləri olmuş real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı hadisələrin ədəbiyyat müstəvisində dəyərləndirilməsi, canlı sevgili obrazlarının yaradılması, əruz vəzninin yerini hecaya güzəştə

getməsilə paralel şeir dilinin sadələşməyə və xəlqiləşməyə doğru gedişi, klassik lirikanın janrları ilə yanaşı xalq poeziyası janrlarının yaşıllı ədəbiyyatda nüfuzunun artması, ayrıca gözəlləmə qoşmaların (bəzən hətta müxəmməslərin), tarixi mənzumə və məktubların yazılması dövrün yeni bir ədəbi cərəyanı keçidini şərtləndirən və bunu labüd edən başlıca amillər idi. Bu cərəyan isə erkən realizm ədəbi cərəyanı idi.

### **Ədəbiyyat**

1. Abid, Əmin. (2016). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Tərtibçilər və ön söz müəllifləri Bədirxan Əhmədov və Əli Şamil. Bakı: Elm və təhsil.
2. Araslı, Həmid. (1956). XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. (2005). Üç cildə, III c. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri. Tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. Bədəlova, Təhminə. (2013). Məhcur Şirvaninin həyat və yaradıcılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Gəncə: Əlyazması hüququnda.
5. Cəfərov, Nizami. (2017). Molla Pənah Vəqif. Bakı: Renessans-A nəşr evi.
6. Dadaşzadə, Araz. (2017). Məqalələr. Bakı: “Təhsil”.
7. Həbibbəyli, İsa. (2019). Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm.
8. Kəndli, Qafar. (1984). Nizami “Xosrov və Şirin”inin tarixilik zəminəsi və Azərbaycan Atabəyliyyəsinin bir neçə xəzinə sənədi. (Nizami Gəncəvi Almanaxı. Birinci kitab). (ss. 260-264). Bakı: Elm.
9. Qarabaği, Mirzə Yusif. Məcmueyi-Vəqif və müasirini-digər. (Əski əlifbadan transliterasiya edən və çapa hazırlayan əkrəm Bağirov) Bakı: Şuşa nəşriyyatı.
10. Qasımlı, Məhərrəm. (2011). Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur.
11. Müznib, Əlabbas. (2011). Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Qətibə Vəqifqızı. Bakı: Elm və təhsil.
12. Nəbiyev, Azad. (2004). Azərbaycan aşiq məktəbləri. Bakı: Nurlan.
13. Pirsultanlı, Sədnik Paşa. (2013). Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur.
14. Seçmə aşiq şeirləri. (2011). Üç cildə, I c. Tərtib edən İlqar İlkin. DGTYB yayını. Bakı: Nurlan.
15. Şirvanın üç şairi. (1976). Nitqi Şirvani, Nişat Şirvani, Ağaməsih Şirvani. Toplayanı və müqəddimə Əzizə Cəfərzadəninindir. Bakı: Gənclik.
16. Vəqif, Molla Pənah. (2004). Əsərləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Həmid Araslı. Bakı: “Şərq-Qərb”.
17. Vidadi, Molla Vəli. (2004). Əsərləri. Tərtib edən Həmid Araslı. Bakı: Öndər nəşriyyatı.
18. Yusifli, Xəlil; Bədəlova, Təhminə. (2013). Məhcur Şirvani yeni təfəkkür işığında. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.

**ПЕРВЫЕ ПРИЗНАКИ РАННЕГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ  
ЛИРИКЕ XVIII ВЕКА***Ализаде Фидан Надировна***Резюме**

XVIII век является точкой соприкосновения и разделения старого и нового: в этом столетии, с одной стороны, получили продолжение традиционные темы и мотивы, продолжавшиеся веками, с другой стороны, социально-политические события того времени, зарождающиеся новые духовные и эстетические ценности стали предметом литературы. В указанном столетии оба направления литературы шли бок о бок в условиях взаимного влияния и обогащения. Этот процесс, продвигавшийся неукротимым потоком в литературной среде, шел в сторону смещения места использования метрического стихосложения аруз и силлабического стихосложения слоговым принципом, и упрощения (читай: национализации) литературного языка, который становился более народным. Усиление тенденции к национализации было обусловлено тем, что слоговое стихосложение — жанр народной поэзии — взял верх в литературном процессе и стал «подавлять» аруз — метрическое стихосложение.

**FIRST SIGNS OF EARLY REALISM IN AZERBAIJANI LYRICS OF THE  
18TH CENTURY***Alizada Fidan Nadir***Summary**

The 18th century is the point of contact and separation of old and new: in this century, on the one hand, traditional themes and motifs that had lasted for centuries were continued, on the other hand, the socio-political events of that time, emerging new spiritual and aesthetic values became the subject of literature. In this century, both directions of literature walked side by side in conditions of mutual influence and enrichment. This process, advancing with an unstoppable flow in the literary environment, was moving towards a shift in the place of use of metrical versification of aruz and syllabic versification using the syllabic principle, and simplification (read: nationalization) of the literary language, which became more popular. The strengthening of the trend towards nationalization was due to the fact that syllabic versification - a genre of folk poetry - took over in the literary process and began to "suppress" aruz - metrical versification.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Tahirə Məmməd**Daxil olma tarixi 19 fevral 2024-cü il*